

վրայ եղած վստահութեան յայտարարութիւնները՝ պաշտօնէից շրջանէն սկսեալ, դէպ ի վար, մինչեւ ամենէն ետքի լու աշակերտը:

Գործեց, իբրեւ Տիկնականութիւն՝ առուեստգիտութեան, վաճառականութեան, քնական պատմութեան, քնագիտութեան, մեղուաբուծութեան, ինչպէս նաեւ կենդանաբանութեան յառաջացմանը համար եղած ամէն խնդիրներու մէջ:

1885ի հունգարական տէրութեան արտահանգէսէն ի վեր՝ չկայ խնդիր մը, որուն մէջ իբրեւ մասնագէտ եւ ճարպիկ կարգադրող մասնակից ու գործադրիչ եղած չլլայ Գործչայեան: Թէպէտեւ ուսուցչաց, խել մը գիտնական ընկերութիւններու եւ համակրթութիւնը յառաջացնող կաճառներու վերատեսուչ, կարգադրիչ եւ շատ մը գիտնական գրուածքներու յօդիւնն էր. — որ չէ թէ միայն սորված էր, հապա գիտութիւն միանգամայն սորվեցնել՝ առանց ցուցնելու եւ կեղծելու, — որ մնաց այս ամէն բաներու մէջ միշտ հեզահոգի եւ մարդասեր, — եւ աս էր իր կենցաղավարութեան գլխաւոր տիպը — այնու ամենայնիւ ամէն տեղ հոն էր — բայց մէ երբեք առանց հրաւիրանաց — ուր որ աշխատիլ եւ գործել պէտք էր: Եւ ուր տեղ որ մէյ մը ներկայանար, հոն, իր հոգւոյն բովանդակ զօրութեամբ կը գործէր: — Պատարեշդի, Ակրամի, Տէպրեցինի, Եղիսարեթուպոլսոյ, Կերւայ հայաբաղքի եւ այլն գիտնական եւ մեղուաբուծական հանդէսները կրնան վկայ ըլլալ, իր անսուաղ գործունէութեանը:

Եթէ գրութեան ոճն — ինչպէս որ սուվոր ենք ըսելու — նոյն ինքն մարդն է, այն ատեն ապահովապէս կրնանք իր վրայ այն արգարքն ապահովութիւնն ընել, թէ ինչպէս որ լուսաւոր մտք գիտցաւ խօսիլ եւ դաստառութիւն ընել, — ըստ ամենայնի գիտցաւ այնպէս պարզ ու անանկ առանց բռնազօրութեան եւ դիրարհասկընալի կերպով գրել, որ զամէն կը զարմացընէր ու կ'աշխոյժընէր. բայց միանգամայն կը յանկուցանէր:

Հաստատութեամբ կրնանք ըսել, թէ Գործչայեան, իր բոլոր կենացը մէջ, իր օգտին, պատուոյն ու փառացն ամենեւին չնայեցաւ: Իր ճշմարիտ նկարագիրն աս երբեւ խօսքին մէջ կը պարունակներ. «Պնակհայան անձին համար օշինչ, Կու. ամէն լու բանի համար, ամենայն զոհողութիւն»:

Ափսոս, որ աս՝ եւ ուրիշ այնչափ առաւելութիւններով առատապէս զարգարած ու օրհնուած մեծ մարդն, իր կենացը՝ քառասունութիւն տարուան հասակին — եւ օրհնութիւնաբեր եւ փառութիւն ու լուսաւորութիւն սփռող ուսուցչութեան քսաներորդ տարւոյն մէջ, գարնանային առաջին բողբոջման ատեն՝ գերեզման տարուեցաւ:

Անունը ապրեցաւ ու անանկ գործեց, ինչպէս մեծ արուեստագէտ մը: — Ամէն ար, աւելի գեղեցիկ գծերով զարգարեց ու աճեցուց իր կարողութիւնները: — Իր ճանչցած գոհարները՝ յղկելով մատոյց ու զետեղեց համակրթութեան խորանին վրայ:

Աւաղ, որ իր գործառնութեանց, բուն միջնակէտին, ինկաւ վրէժին իր ձեռքէն, — Բթացաւ քանդակագործութեան գործիքն — աւ եղաւ իր խորանը՝ մէկ շերտի կոյտ մը: — Ցրամոնեմամբ, առանձին կը կենայ այսօր, Եղիսարեթուպոլսոյ այս նշանաւոր զաւակը՝ Պուստաբէշդի հասարակաց գերեզմանոցին մէկ աննշան տեղւոյն վրայ, բողբոջման թողուած, մոռցուած ու երեսէ ձգուած...:

ՅՈՎՀ. ԱՆՍԻՅԻ

Ի ՐԱԻԱԳԻՑԱԿԱՆ

ԱՆՆՈՐԻ ՄԸ ՀՈՅ ԻՐԵՒԵՆՆԵ ՊԱՏԽՈՐԹԵՆ
ՎՐԱՅՆԻ Ե՝ ԿՐՈՍԻՆՆԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ԻՐԻՆՆԵՐԸ

1.

Վերջին տարիներու մէջ հայ իրաւագիտութեան ծիւղին արագաբայլ յառաջագիմութիւնն գեղեցիկ երեւոյթ մ'է միջնադարեան Հայաստանի մտաւոր եւ բարոյական կենաց պատմութեան համար: Քննութիւնը եւ անտիպ ձեռագրաց հրատարակութիւնը մին քան զմիւսն կը կանխեն հրապարակի վրայ, կարծես ամէն ալ միախորհուրդ եպատակ ըրած ոսկի շղթաներով մեղմել ժամանակի արագ արագ ընթացքն, որ սքողել կը ձգտի յաջորդաց աշխարհն մեր պաշտօնին նախեաց սրբազան կեանքը եւ այդ կենաց հիմն՝ օրէնքները, որոնցմով վայելած են կենաց քաջբութիւնն: Թէպէտ հայ իրաւագիտութիւնն ի սկզբանէ անտի ոչ այնչափ ազգայիններն հետաքրքրած է, որչափ օտարներն, որոնց կը պարտիք այս ասպարիզի

մէջ առաջինն ուսումնասիրութիւններն, սակայն հարկ է խոստովանել թէ բաւական գոհացուցիչ եղած է նաեւ ազգայնոց կողմանէ փոյթն, եւ մեզի զարմանալի է միշտ բառափրի մը՝ Բամադընի տեղագրութիւնն Եւրոպայի առջեւ այս Զիւղին տակաւն մտադրութեան առեւտած չըլլալու նկատմամբ (ԲՆՍ. 1901, էջ 66)։ Յիշուի լքման մէջ կը թուի հայ իրաւագիտութիւնն դատելով այն աղքատ մատենախօսութենէն (Literatur), զոր կը ներկայացընէ ճառասացն համաժողովին ունինգրաց, բայց յիշականն այն վիճակի մէջ չէ ինչպէս պիտի ցուցնեն յաջորդ սողերս։

Թողլով այժմ հնագոյն շրջանի իրաւաբանական մատենագրութիւնն, որ հայկական իրաւանց աղբիւրներն կը կազմէ, մեր ուշագրութիւնն կը գրաւէ առաջին անգամ նաեւ իրաւանց պատմութեան համար, Է. Չամչեանի երաւհատար Հայոց դատաւիճակն, ուր հեղինակն տուած է համառօտիւ իւրաքանչիւր ժողովի կանոններն, որ եւ աղբիւր ծառայած է շատ մը հայ եւ օտար հեղինակաց։ Չամչեանի այս կողմնակի երկասիրութենէ ետքը պէտք է յիշել Биенерի հատուածն Vorläufige Nachricht über einige noch jetzt geltende georgische und armenische Rechtssammlungen Ի Kritische Zeitschrift für Rechtskunde und Gesetzg. des Ausl., II (1830), որ կը գրուէր այնպիսի ժամանակ մը, երբ ի Ռուսաստան խնդիրներ կը յուզուէին Պոլսէնէի հաստատութեան մասին, եւ Յ. Ըսման քրպետեան ի Տփլիս պարտապաճ էր նշյնի ծրարքով, որ եւ հրապարակուեցաւ 1836ին (Բարձրագոյն կարգադրութիւն [Պոլսէնէի] յղ. կառավարութեան գործոց լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան, Վաղարշապատ 1836)։ Քրպետեան կ'ուսումնասիրէր նաեւ հայ իրաւանց վրայ գաղղիներէն երկրի, որոնք սակայն անտիպ մնացին եւ հեղինակին մահ համարն (Տմին. Պոլսէնէի ինչորոց մասին Վ. Գ. Երիցեանց՝ Վանայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ կովկասի Հայք ԺԹ գարում. Մասն Բ. կաթողիկոսութիւն Տ. Յովհ. Ը. կարբեցւոյ եւ Պոլսէնէի (1831—1842), Տփլիս 1895, էջ 257—428, 549—589. Քրպետի երկասիրութեանց մասին՝ էջ 332—4 ծան.)։ Ոչ շատ վերջը լոյս կը տեսնէր կարգինաւ Ա. Maili Scriptorum Veterum nova collectio e Vaticanis codicibus հաւաքածոյն Ժ հատորին մէջ Հայոց ժողովներու կանոնաց թարգմանութիւնն

Ի ձեռն ընճառակեանի (Ecclesiae Armeniacae canones selecti. Romae 1838, t. X, p. 269—316), որ մեծապէս նպաստած է Եւրոպայի իրաւագիտ գիտնոց։ Brosset իւր Notice sur le Code géorgien, manuscrit de la Bibl. Royale (Nouveau Journal Asiatique, III (1829), p. 177—201, նշյնական Détails sur le droit public arménien, extraits du Code Géorgien du roi. Wakh-tang, et traduits du Géorgien. Եւ IX (1832) p. 21—30. Է. Rapport sur un manuscrit arménien Mkhithar-Goch (Bull. de l'Akad. des Sc. de St. Pétersb. hist. phil. t. VI. col. 380—382, եւ Mélanges asiatiques, t. I (1848—52, p. 150—2) յօդուածներով եւ Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie (St. Petersb. 1851, p. 77 ff.) գործոյն մէջ կը ծանօթացընէր Մ. Գօշէ. Դատաստանագրոց հայերէնն եւ վրացերէն խմբագրութիւնն, որուն հայերէնի նուիրուած էին նաեւ Հ. Գ. Ալիշանի յօդուածներն «Մարաշու վանքին Դատաստանագրքը», (ԲՁՄ. 1848, էջ 40—44), «Յաղագս իսկա-գիր եւ նախագաղափար օրինակի գրոցն Մ. Գօշէ (անդ, 117—122), եւ «Զեռագիր Մ. Գօշէ» (անդ, 154—5), առթիւ Հայոցաւ լրագրոյն (1847, Թ. 63)՝ քանի մը ձեռագրաց վրայ տեղեկութիւն, հատուածին, ուր Ներսիսի Լամբրոնացւոյ թարգմանած Դատաստանագրոց Յիշատակարանն կը հրատարակուէր եւ խնդիրներ կը յուզուէին Մ. Գօշէ Դատաստանագրոց մասին։ Մխիթարայ վրացերէն խմբագրութեան նուիրուած էին նշյնական ընդարձակ երկեր Aug. v. Haxthausen Transkaukasien ճանապարհորդական նկատողութեանց մէջ (Leipzig 1856, II, p. 193—300. «Zur Jurisprudenz in Transkaukasien»)։ Լաքստհաուզենի երկասիրութենէն տարի մը վերջն ի լոյս կը հանէր Ferd. Bischoff իւր Դատագիտական ուսումնասիրութիւնն Das alte Recht der Armenier in Polen; aus Urkunden des Lemberger Stadtarchivs, I—IV (Ի թերթին Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunde, Beilage zur österreichischen kaiserlichen Wiener-Zeitung 1857, Nr. 28, 33, 37, 39, pp. 217—307)։ Մշն իրաւագետիս ձեռքէն էին նաեւ Das alte Recht der Armenier in Lemberg (Ի Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissen-

schaften zu Wien, phil.-hist. Cl. 40 (1862), pp. 255—302. և Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg (ի Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen, 32) Wien 1864, p. 155. Բիշոֆի հետ համաժամանակ կը հրատարակէր նաեւ Ed. Dulaurier: Étude sur l'organisation politique, religieuse et administrative du royaume de la Petite Arménie au temps des Croisades (Paris 1862. Extrait de Journal Asiatique, 5 série, XVII (1861) pp. 377—437 XVIII (1862) pp. 289—357), որ յատկապէս Ռուսիոյն շրջանն կ'ընդգրկէր, որով պարագայէն էր և V. Langlois: Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la dynastie Roupénienne, d'après les documents orientaux et occidentaux conservés dans les depots d'archives de l'Europe, St. Pétersbourg 1860, 4°, p. 84 (Mém. de l'Acad. Imp. des sciences de St. Pétersb. VII, 3, t. III, Nr. 3.) Տես և V. Langlois: Le trésore des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens, Venise 1863. 4°, p. 242. — Մ. Աղաբազեան կը ձեռնարկէր հրատարակել «Գանձագիրքն» (Եւն. Աւարդի, 1867, էջ 126—136, 153—167, 193—206, 249—265, կը մնայ թերի), մինչ ուրիշ անուանի գիտնական վարդապետ մը — Հ. Յովսէփ Գաթըրճեան կը պարագայէր նոյնին քննական հրատարակութեան, և լատիներէն ալ թարգմանելու նկատմամբ Հ. Պետերմանի հետ ի խորհուրդ կը մաներ: Բայց Հ. Գաթըրճեանի այդ մեծ ձեռնարկութեան համար հաւաքած բոլոր աւագաններն ու ուսումնասիրութիւնքն մնացած են ցայժմ անտիպ (մաս մը հրտ. Յաւնաձեան վրդ. Աւարդեղոյ, էջ 429—442, հմմտ. և էջ 17). — Իսկ Սաղովկ Պարոնչ Իւր Rys Dziejow Ormianskich երկասիրութեան մէջ (Tarnopol 1869, p. 205—261) կուտար 16 հաւայոց Գասաստանագիրքը: — Յարդ Խարի (1870) Մ. Ալեքսիէվ Армянскій Судабникъ երկն ի լոյս կը հաներ, որուն հետ գրեթէ համաժամանակ Աբարադ ամաթերթն մաս մաս կ'ընծայէր ազգայնոց Աբէլ Աբբայ. Միխիթարեանցի գործն՝ «Պատմութիւն Ժողովոց Հայաստանայց եկեղեցւոյ, հանգերձ կանոնա-

գրութեամբ ի պէտս Ժառանգաւորաց» (Վաղարշապատ 1874, 8°, էջ ԺԵ + 159): Այս երկասիրութիւնն թէեւ փոքր, բայց միակն ըլլալով երկուր ժամանակ, մեծ ծառայութիւն մատուցած է բանասիրաց: Սոյն եօթանասունական թուականին սկիզբն էր որ Արմաշու հանդէսն Յոյ յերեւան կը հաներ կիլիկեան նորագիւտ օրինագիրք մը՝ «Անտիգ Անտիպոյ» և իրրեւ ճաշակ յառաջաբանն և ցանկն ալ կը հրատարակէր (Յոյ՝ 1870, էջ 226—233), իսկ Չեռագրին վրայ տեղեկութիւն կը հաղորդէր Յովհ. ք. Մկրտան (Աւր., 66—68), որ գրգռի կըլլար Հ. Ալեշանի ամբողջութեամբ ի լոյս ընծայելու սկիզբն պատմութեան համար ծանրակշիռ գործս, Assises d'Antioche reproduites en Français et publiées par la Société Mechitariste de St. Lasare. Venise 1876, 4°, pp. XXIII + 93. (հմմտ. և Սմբատ Գուեղասապը Հայոց և Անտիգ Անտիպոյ. ԲՁՄ. 1876, 307—327, նոյնն գաղղ. 288—306): Ծանկահայոց Ազգ. Սահմանագրութեան յոյգերն առիթ կու տային Աղ. Երիցեանի ուսումնասիրելու «Ծանկաստանի Հայոց իրաւունքները և նոյն սահմանագրութիւնը, պատմական տեսութիւն» (Փար. ուսումն. նախնիք, 1877, Ե. 367—93, Բ. 145—182. Գ. 139—177. Գ. 286—316): — Նոյն թերթն ու շատ վերջն յերեւան կը հանէր նաեւ հմուտ իրաւագետի մը՝ Վահան Եւ. Վ. Բաստամանցի գրէն շարք մը իրաւագրական յօդուածներու — «Գասաստանագիրք Միխիթարայ Գօշի, իրաւաբանական հետազոտութիւն» (Փար. 1879, Զ. 65—125, Է—Ը. 60—109, Թ. 51—105), որոնք, ինչպէս կը ծանուցուէր ծանօթութեան մէջ, յառաջաբանն կը կազմէին նոյն գիտնականին նոր ձեռնարկութեան, որ հեղինակի մահունէ վերջն լոյս տեսաւ Էլմիաննի մամլէն խորագրով «Միխիթար Գօշի Գասաստանագիրք Հայոց, իրաւաբանական հետազոտութիւնը հանդերձ ծանօթութեամբ» (Վաղարշապատ 1880, 8°, էջ 180 + 442 + ԺԲ): Բաստամանցի վարդապետի գրէն էին նաեւ յօդուածներս «Ամուսնութիւնը ըստ Հայոց եկեղեցական իրաւաբանութեան» (Փար. 1880, Զ. Է. 148—167, Ը—Թ. 51—90, Ժ. 34—73, ԺԱ—ԺԲ. 137—164; 1881, Գ. 51—78, Է—Թ. 19—45): — Արեւելքի մէջ մինչ այսպէս կը յառաջագիւտէր իրաւանց հետազոտութիւնն, ի Գերմանիա Ն. Լամբրոնացւոյ թարգմանու-

Թիւն՝ "Օրէնք Թագաւորաց Կոստանդինոսի, Թէոդոսի եւ Լեւոնի Թագաւորաց Հռովմայեցոց", զոր ծանօթացուած էր արդէն H. Petermann: Ueber die armenische Uebersetzung des Gesetze Constantins (ի Մոնատս-berichte der k. Akad. der Wiss. zu Berlin 1867, pp. 419—424) կրկին քննութեան կ'առնուէր Sachau գիտնականէն, եւ կը հրատարակուէր գերմաներէն Թարգմանութեամբ հանդերձ ի գիրս Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem 5. Jahrhundert, herausgegeben, übersetzt und erläutert von K. G. Bruns und Ed. Sachau. Leipzig 1880, 4°, pp. X+149+346 (հմտ. առ այս եւ R. v. Hube: Zur Beleuchtung der Schicksale des sogenannten Syrisch-römischen Rechtsbuches. ի Zeitschrift für Rechtsgeschichte. 16 N. F. 3. Jahrg. 1882, pp. 17—21). Նոյն տասնականին կը վերաբերին եւ M. Ковалевскийի Գործերս Законъ и обычай на Кавказѣ, т. I p. 159—166, եւ Современный обычай и древний законъ. Москва. 1886, ուր տեղ կը շնորհուէր նաեւ հայ իրաւանց, զոր մասնաճիւղսութեան կ'առնուէր R. Darest: Etude d'histoire du droit ի Journal des Savants, 1887, p. 115—117, նմանապէս ծանրացած հայկականի վրայ: Այլ եւս առած էր Թոմէ հայ իրաւագիտութիւնն եւ բաւական յաճախութեամբ կախին հրապարակի վրայ ուսումնասիրութիւններ, այնպէս որ ոչ հայագէտ մը — Josef Kohler կրնար գրել յատուկ յօդուած մը Das Recht der Armenier ի Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, 7 (1888), p. 385—436, իսկ Գ. Խալաթեանց հայ գրագիտաց ձեռքն կու տար "Երազիր հայ ազգագրութեան եւ ազգային իրաւարարական սովորութիւններն", Մատուռ 1887, 8° էջ 115: Էւ բշխան կը գրէր հին Հայոց մերձաւոր ամուսնութեան վրայ. H. Hübschmann: Ueber die persische Verwandtenheirat ի ZDMG. 43 (1889) pp. 308—312: — Գերման գիտնականաց՝ Բիշոֆի եւ Կոչլերի ուսումնասիրութիւններն ազգայնոց մատչելի կ'ընէր Թարգմանութեամբ եւ ծանօթութեամբ է. Գր. Գալէմբարեան (Բիշոֆ. Լեհաստացի հին իրաւունքը, ՀԱՊ, 1890, Թ. 1—3, եւ Կոչլեր, իրաւունքը, ՀԱՊ, 1888, Թ. 10—12. 1889, Թ. 1, 3, 4. Երկուքն ալ արտասայ. "Ուսումնասիրու-

թիւնք Լեհաստացի գաղափարագրոյն. 1. Պիշոֆ. Լեհաստացի հին իրաւունքը. 2. Գոչլեր, իրաւունքը Հայոց, Վիեննա 1890, 8° էջք 84+58. Ազգ. Մատ. Ա.), — Backham Անգլի-երայի Ժողովոյն կանոններն հին հայ Թարգմանութիւնէն կը շրջէր անգղիերէնի, R. B. Backham: The text of the Canons of An-cyra. Studia biblica et ecclesiastica. Oxford, 1891, p. 209—211. — 1894/8 հանդէս կու գային իրաւագիտութեան գովարտ մը Agop Megavoriant Etude ethnographique et juridique sur la famille et le mariage armeniens précédée d'un aperçu historique. Lausanne 1894, 8° pp. 126, որով հեղինակն կու տար եւրոպացի գիտնոց նաեւ համաձայն ակնարկ մը հայ իրաւանց պատմութեան վրայ (p. 7—38), եւ Ս. Բահաթրեանցէ "Հողային եւ անձնական իրաւունքը հին Հայաստանի", (Տփլիս 1894, 8° էջ 76. արտասայ. Մատ. 86), Խ. Կորնեյուցոյ վրայ հիմնուած: Այս նկատմամբ տեւելի կարեւոր էր՝ Մ. Գարագաշեանի հատուածն Հին Հայոց իրաւունքի մասին "Քննական Պատմ. Հայոց", երկին մէջ (Տփ. 1895, Բ. 1—55), Սոյն թուականներուս կու սուսնասիրէր է. Յ. Յաշեան ՀԱՊ մէջ (1893—94): "Հարգապետութիւն առաքելոց անվանական կանոնաց մատեններ, Թուղթ Յակոբայ առ Կողաստոս եւ Կանոնք Թագդէի", որ եւ լոյս կը տեսներ առանձին (Վիեննա 1896, 8° էջք Թ + 442, Ազգ. Մատ. Ի.), — Յաջորդ տարին Գ. ԺԵ. Ալանեանց կը գրէր հատուած մը "Հայաստանեայց եկեղեցու կանոնագիրքը", (Լուսիս. 1897, Ա. 282—91.), եւ F. C. Conybeare կը Թարգմանէր Ս. Սահակայ կանոններն The Armenian Canons of St. Sahak catholicos of Armenia (ի American Journal of Theology, 2 (1898), p. 828—848), — K. Güterbock հետազոտութեան կ'առնուէր Գ.—Ջ զարու հումեական Հայաստանի քաղաքական իրաւունքը. Römisch-Armenien und die römischen Satrapien im 4.—6. Jahrhundert. Eine rechtsgeschichtliche Studie (արտասայ. ի գրոց Festgabe der Königsberger juristischen Fakultät zum Doktor-Jubiläum für Dr. Th. Schirmer) Königsberg, 1900, 8° pp. 58, որուն Թարգմանութիւնն կու տար Դ. Յարոյ, "Բիւզանդական կայսրերի կարգադրութիւններ Հայաստանում, պատմական հատուածներ Գ.—Ջ զարերին վերաբերեալ" (Լուսիս. 1902, Բ.

121—134. 163—178): — Յատկապէս եւրոպացի գիտնոց ուշադրութիւնն հրապարակու համար Հայ իրաւարանութեան վրայ խոսած է Կ. Յ. Բասմաճեան 1900ին համեմատական պատմութեան միջազգային Բ. Համաժողովին մէջ Հայ իրաւանց նկատմամբ ճառս. K. J. Basma-djian: Le droit arménien depuis l'origine jusqu' à nos jours (Mémoire présentée au Congrès international d'Histoire comparée, Paris 1900.) Macon 1901, 8° pp. 8. (Extrait des Annales internationales d'Histoire). Թարգմանութիւնն «Հայկական իրաւունք ի սկզբանէ մինչեւ մեր օրերը», (ԲՄ. 1901. էջ 65—70): — Մտադրութեան կ'առնուէր նաեւ ուսումնասիրելու եղանակը. եւ կը նուիրէին այս մասին հասունածներ Լ. Նաւարեանէն «Հայոց սովորութեան իրաւունքի ուսումնասիրութեան նշանակութիւնը եւ մեթոդը» («Վրդ» գրական-բանասիրական ժողովածու, Տփղիս, 1901, էջ 322—333), եւ խ. Սամուէլեանէ «Հին Հայոց իրաւուքը եւ նրա հետազոտութեան մեթոդը. (Աղբ-էջ-նշ) Հնդեհ», ժ. Վ. գիրք (1904) 5—32): Վերջապէս ընդարձակ երկասիրութիւններ ալ կը ձեռնարկուէին, այսպէս Ն. Պ. Մելիք-Բանդեան «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը. Ա. գիրք, Եւս-նի 1903. 8° էջք 807, (մասնախօսութիւն մ'ատոր վրայ Հնդ. Ա. 1904, էջ 206—213): Մ. Բանդեանի գործն կու տար բանասիրաց կանոնաց հաւաքածոյ մը, թէեւ ոչ բաղադրի կատարելութեամբ. իսկ Արեաստ արքեպ. Գաւթեան կը խմբագրէր «Ինքի» եւ այլբարեհի կարգաւ մէն մի կանոն, զոր կը խորագրէր. «Կանոնը Ս. Ժողովոց եւ հարց եկեղեցւոյ» (Ա. պրակ. Տփղիս 1904, 8° էջք 139, արտասպ. Լուսնայ): Թիւշնք եւ Հ. Մ. Պոստուրեանի «Հայ կաթողիկոսութիւն», զոր կ'ուսումնասիրէ մաս մաս Բաղ-մեպի մէջ նաեւ իրաւաբանական տեսակետով (ԲՁՄ. 1902, էջ 552—6. 1903, էջ 109—115. 1906, 399—405. 1907, 113—5. 216—18, 314—16): Կաթողիկոսի իրաւանց մասին կ'արժէ նշանակել նաեւ Մ. արքեպ. Սմբատեանի «Յեղագիր Գեղարքունի ծովա-զարդ գաւառի», երկն (Վըլլա. 1895, էջ 658—721):

Ներկայ ժամանակս կը նուիրէ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը խ. Սամուէլեան Միխիթար Գօշե Դատաստանագիրքը եւ Հայոց հին քաղաքական իրաւունքը (ուսումնասիրութեան փորձ), որ մաս մաս կը հրատարակուի «Հնդեհ» Ա. 1906

էրոյ, թերթիս մէջ (1907, էջ 42—47, 78—84, 97—101, 135—139, 206—210):

Բայ ի եկեղ. եւ քաղաքական իրաւունքէ, գրուեցան եւ կը գրուին հետազոտութիւններ Սովորութեան իրաւունքի վրայ ազգագրական տեսակետով, այսպէս խ. Սամուէլեան «Առեւտրական եւ գնմամբ ամուսնութիւն. տեսութիւն Հայ սովորութեան իրաւունքի» (ԱՁԳԱԳԱՅԱՆ ՀԱՆԳԵՍ. Ժ. Գ. գիրք (1905) էջ 40—83). Նոյնպիսի տեսութիւններ են նաեւ խ. Սամուէլեան «Արեւմտեան վրէժ եւ փրկանք» (ԱՅ. Ժ. (1903) 269—303). «Հայ ընտանեկան պաշտամունքը» (ԱՅ. Ժ. 203—234, Ժ. 112—130, Ժ. 156—174) եւ «Հայոց ժողովական իրաւունքը» (ԱՅ. Ժ. (1907) էջ 68—80, շարունակելի), Դարձեալ Կ. Կոստանեան «Պաշտոն եւ տուար» (ԱՅ. Ժ. (1906) էջ 131—138) եւ «Դաւիթ Վրդ. Աւուկայ օրդի» (ԱՅ. Ժ. 105—132. Ժ. (1907) էջ 62—67):

Թիւշեալ ուսումնասիրութիւններէ զատաւ ունեցին փոյթ տարուած է նաեւ ժողովոց եւ Ս. Հարց կանոններու պարզ կամ քննական հրատարակութիւն պատրաստելու եւ հրատարակելու, որոնցմէ ի միջն այլոց յիշենք. Աղեքս. Արքեպ. Պաշտեան «որ կցած է իւր «Պատմ. կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայոց, երկին (վիճնա 1879 էջ 191—298) բազմաթիւ ժողովոց կանոններ (նոյն թարգմ. նաեւ Լատիններէն), — «Սուրբ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ» թերթն (1888 էջ 358 եւն) առած է աշխ. Թարգմանութիւն Առաքելական կանոնաց (կանոն Ա—ԼԳ): «Կանոնը Դուռնոյ Ս. Ժողովոյն, ձեռագրերի համեմատութեամբ ըրցւ ընտանցին Միխիթար Վրդ. եւ Ս. Տիրգրեան» ԱՐԲՏ. 1905, էջ 177—202 (արտասպ. Վաղարշապատ. 1905. 8° էջ 28): — Կանոնը Ներսիսի կաթողիկոսի եւ Ներսիս շապոյ եպիսկոպոսի, հրատ. Ա. Վ. Պաշտեան ԱՐԲՏ. 1905, էջ 943—968: — Կանոնը Սիրիայի Հայոց կաթողիկոսի, հրատ. Նոյն, անգլ. 1905, Յաւել. Նոյն էջ 1—23: — «Ջինուս» թերթն Ներսիսի Լամբրոսացւոյ, ԲՄ. 1902, էջ 321—28: — Հայկական Կրէնք Կիլիկիացոյն, անգլ. 1907, էջ 14—18:

Իրաւաբանական ուսումնասիրութեանց այս երկար շարքին վրայ կու գան աւելնալ նաեւ «Կիլիկեան հայերէնի քերականութեան», լայնոր հեղինակ ուսուցչապետ Կարսիի Նշանուոր երկասիրութիւններն, որոնք առանց տարակուսի

նոր շրջան պիտի բանան հայ իրաւաբանութեան պատմութեան մէջ, Հայերէնագէտն Յ. Կարսա վենետիկի եւ վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարաններու մէջ փրկեան հայերէնի քերականութեան համար լեզուագիտական խազարկութիւններ կատարած միջոցին կը նկատեալան բացուած Հայոց իրաւունքի քննութեան համար ալ առատ առաջ, անմշակ եւ թռտ հետք վիճակի մէջ, որ եւ գրգիռ կ'ըլլայ իրեն պարագելու այս ձեւով ալ եւ իւր աշխատութեանց արդիւնքն կ'ըլլան այն հսկայ հատորներն, որոնք խորագիր կը կրեն.

Dr. Jos. Karst: Armenisches Rechtsbuch. I. Bd. Sempadscher Kodex aus dem 13. Jahrhundert oder Mittelarmenisches Rechtsbuch nach der Venediger und der Etschmiadziner Version unter Zurückführung auf seine Quellen, herausgegeben und übersetzt. Strassburg. (Verlag von K. J. Trübner.) 1905 4° pp. J+XXXII+223. — II. Bd. Sempadscher Kodex aus dem 13. Jahrhundert in Verbindung mit dem Grossarmenischen Rechtsbuch des Mechithar Goshc (aus dem 12. Jahrhundert) unter Berücksichtigung der jüngeren abgeleiteten Gesetzbücher, erläutert von J. Karst. 1905, 4° pp. VII+424.

Բուն բնագրին ապագրութիւնն կատարուած է վենետիկ, Մխիթարեանց ապարանն, ինչպէս կը տեղեկանանք IV էջէն, ի Ստրասբուրգ միայն ձակասն եւ յառաջբանն — Այս երկ-հատոր աշխատութիւններն ծնունդ կու տան նաեւ այն ուսումնասիրութեան, որ նախնաբար որոշուած էր գործոյն ներածութիւնն կազմել, Այդ գրութիւնն է. J. Karst: Grundriss der Geschichte des armenischen Rechtes, I. Stuttgart, 1906. 8° pp. 99. (Արատապ. ի թերթէն Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft. XIX. Bd.); II. անգ. 1907. 8° pp. 100 (Արատապ. նոյն թերթէն XX. Bd.), որուն առաջին մասնի քանի մը հատուած լայն տեսաւ թարգմանութեամբ Բաշմեղի մէջ ի ձեռն Հ. Յ. Աստուրեանի «Արմֆ. Բարստի գլուխգիծ հայկական իրաւագիտութեան պատմութեան» (ԲՁՄ. 1907. էջ 71—73, 109—112): Ուսուցչապետ Կարստի այս աշխատասիրութիւնը շարժառիթ եղան նաեւ ուրիշ իրաւ. համալսար. գիտնականաց անգամ մ'եւս զբաղելու հայկական իրաւունքով,

մին ծանօթ J. Kohlerն է, որմէ է Alt-syrisches und altarmenisches Recht ի Zeitschrift für vergl. Rechtswissenschaft, XIX (1906), p. 103—130. եւ երկրորդն D. H. Müller, որ իւր Semitica, Sprach- und rechtsvergleichende Studien, ուսումնասիրութեան Բ. Տեւրաբն նուիրած է գրեթէ ամբողջապէս հայ իրաւունքի հետազոտութեան (Հրտ. ի Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. 154 Bd. 3 Abh. Wien 1906, 8° pp. 88. Հմմտ. եւ նոյն Müllerի գրութեանս մասին տեղեկութիւնն ի Anzeiger für k. Akademie, 1906. Nr. XII, p. 53—58). Գիտնոց տեսութիւնք Կարստի տեսութեանց հետ նոր են բոլորովին հայ իրաւանց պատմութեան մէջ, հարկ է հետեւաբար ասոնց ալ շնորհել յատուկ տեղ ներկայ ուսումնասիրութեանս մէջ, որ պիտի պատաղի զլեւադարձոր Կարստի գործերով:

(Հարան-իւն)

Հ. Ն. ԱՅԻՆՆԱՆ

Ս Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Վ Ա Ն

Ե Ղ Ի Շ Է

Հ Ն Ն Ա Վ Ա Ն Ա Ռ Ս Տ Ի Մ Ն Ա Ս Տ Ի Ր Ա Ռ Թ Ի Ի Ն

(Հարան-իւն-իւն)

ԳՐՈՒՄ Գ.

§ 1. ՕՏԱՐ ԳԻԾԵՐ ԳԵՆԵՄԱԶԳԻԶԻ ՄԷԶ

Զբաղաշարի կրօնը շմաց իւր սկզբնական պայծառութեան մէջ. շատ բան փոխուեցաւ դաւ, բերու ընթացքին մէջ, մանաւանդ երբ Աղէքսանդր կրակի մասնեց սրբազան բնագրերնու մեծ մասը, Մոգերը, որ բուն մարական ցեղէ էին, իրենց յատուկ ըմբռնումները ներմուծեցին Գենիմազդէի մէջ Աւետայի վերակազմութեան ժամանակ. նոր նոր վարդապետութիւններու գունէն էր այդ, Աղանդներ, իրաւքնէ, անվիպապէս գլուխ վերցուցին վտանգաւոր սպառնալիքով. Մանէս, Բորաւ կամ Կաւաւ, Մազդաք բաւական մոտաւորեցին Գենիմազդէի, Զրուանական գրութիւնը, Միհրիի մայրածնութիւնը օտար են բուն աւետական վարդապետութեան. այնպէս որ, ինչպէս կը ցուցնեն Եզդիկի եւ Եղիշի տեղեկութիւնները, Մասա-նեանց ժամանակ Զրադաշտականութիւնը գրեթէ խանդարուած էր (Հարլէ, էջ XXXVI). — Եզդիկի օտ գիտողութիւնը — «Եւ քանի՜ ընդ գրովք չեն կրօնքն, բերեմ զայն ասեմ, եւ այնու խաբէն, եւ երբեմն զայն, եւ ուրիշ խաբէն զամբար», — շատ լաւ կը բացատրէ թէ ինչ վիճակի հասած էր